

«БЕРСАН ТАРИХЬ» – ЦХЪАЪНАТОЪХНА ИСТОРЕРА ХААМАШ (ТЕКСТ А, КОММЕНТАРЕШ А)

© З.А. ТЕСАЕВ, Р.У. БЕРСАНОВ

Нохчийн Республикин Илманийн академи, Соьлжа-ГПала

Аннотаци. Берсанов Руслана шен талламан лехамаша а, ткъа иштта НР-н Илманийн академин экспедицеша а Берса-шайха (1561–1624) лавъна гулйина материалаш ю статья тIехь йийцареш. «Берсан терахь» аьлла юкъара цIе тиллина текстна. Текст тIера юх-юха аларш дIадаьхна, цхъаццанхъа комментареш йина, куьйгайозанашихъа цхъадолчу тIечIагIдарина кхечу йозанашихъа цу кепара дерш далийна. «Берсан терахь» довзуйтуш ду Тимирболатан Дучин (бусалба дин тIезначул тIавхъа Берса-шайх боху цIе еллачу) социале-политикин дар-лелор. Текстехь буййчу заманан мур – XVI-чу бIешеран шолгIа ах.

Коьрта дешнаш: Берса, Нохчийчоь, Кавказ, Хунзах, Ансалта, Цюьнтара, Чебарла, Ислам, ламарой, ПазгIумка.

СВОД ИСТОРИЧЕСКИХ СООБЩЕНИЙ «ТАРИХ БЕРСАН» (ТЕКСТ И КОММЕНТАРИИ)

© З.А. ТЕСАЕВ, Р.У. БЕРСАНОВ

Академия наук Чеченской Республики, г. Грозный

Аннотация. В статье рассматривается объединенный свод рукописей, собранных Р.У. Берсановым в ходе личных исследовательских изысканий, а также научных экспедиций Академии наук Чеченской Республики по сбору материалов, касающихся истории личности Берса-шейха (1561–1624) – урожденного Дучи Тимирбулатова. Текст получил общее название «Тарих Берсан». Сюжетные повторы в тексте опускаются, к отдельным деталям имеются комментарии, в сносках по некоторым утверждениям рукописей приводятся альтернативные версии из других списков. «Тарих Берсан» представляет собой историю миссионерской и социально-политической деятельности Дучи Тимирбулатова, принявшего ислам в 1577 г. и взявшего себе имя Берса-шейх. Основной исторический период, охваченный в тексте, – 2-я половина XVI в.

Ключевые слова: Берс, Чечня, Кавказ, чеченцы, Хунзах, Ансалты, Цонтарой, Чеберлой, ислам, тавлинцы, Казы-Кумух.

Для цитирования: Тесаев З.А., Берсанов Р.У. Свод исторических сообщений «Тарих Берсан» (текст и комментарии) // Таллам. 2020. №1 (18). С. 27–36. DOI: 10.25744/tallam.2020.18.1.033.

Берсанов Руслана ша лехамаш беш гулдина куьйгайозанаш ду хIокху статья тIехь дийцареш деш. Куьрчалара Тимирболатан Дучех, я Берса-шайхах, лавъна ду уьш. Материалаш дIаязъяр Берсанов Руслана кхочушдина НР-н Илманийн академин хIетахь вице-президент хиллачу Айдаев ЮшаIа куьйгалладарца, иза Берсанов кесткестта хьехаво шен хаттарш кхоллалучохь.

ХIара я важа хилам буййчуш йолу тайп-тайпана тексташ оха цхъанатоьхна, «Берсан терахь» аьлла цIе а туьллуш.

Коьрта куьйгайоза – 7 хаам бу тетрадан (16,5×20,5 см) 16 агIонна а, мужалтна а тIехь дIаязбина 1987–1997 шерашкахь. Уьш берриге

а кириллицехь, абзац йоцуш, нохчийн маттехь бу.

Хьалхара йоза, «Дуча – Берса-шайх» (№4), цхъана кехатан шина агIонтIехь ду (л. 1–1 об.). Хьалхара кехат тIехь ю цIе а, текстан 27 моIа а. Вукху агIор – 28 моIа а, паспортизацин хаамаш (Ф.ЦI.Д., вина шо, меттиг). Материал дIаязйина 1987 ш. Курчалой-эвлахь Довлетукаев Ширванин (Юсупан) дешнаш тIера, иза вина 1900 шарахь¹.

ШолгIа йоза, «Берса-шайх МакIажа кхачар» (№9), шина кехат тIехь ду (л. 2–3 об.). Хьалхар-

¹ Цуьнан копия авторан архивехь ю. Ф. 7. Берсанов Р.У. документаш. Оп. 2. Рукописи. Д. 1. «Берсан терахь». Ч. 4. «Дуча – Берса-шайх» (№4). Л. 1–1 об.

чу кехат тІехъ (л. 2) цІе а, текстан 27 моґІа а бу; шолґІачунна (л. 2 об.) – текстан 28 моґІа; вукху аґІон тІехъ (л. 3) – 30 моґІа; шолґІачу кехат тІехъ (л. 3) – 30 моґІа; цуьнан вукху аґІон тІехъ (л. 3 об.) – 7 моґІа, ткъа иштта паспортизацех хаамаш а, Берсанов Русланан билгалдахарш а. Материал дІаязйина Ботукаев Андарбекан дешнаш тІера 1997 шарахъ Жимачу-АтаґІахъ (Ботукаев Андарбек вина 1946-чу шарахъ, цунна и хаам хезна 1897-чу шарахъ вина волчу шен дегара Ботукаев Сайд-Хьасанера)¹.

«Ботукаев Сайдхьасанан Майрбека, – яздо Берсанов Руслана, – и хаам ша буйцура Берсас ЖІай² верехъ башхалла йолуш. Цо цигара воь Іаьндийн баьчча, цуьнан метта шен доттаґІ Муцал³ цІе йолу Іаьндо хІоттаво цо, цигара Цюьнтара юха а ца воґІуш, иза МакІаж⁴ воьду, Абу-Муслиман шича волу цхъа хьенех кІелхьарваккха ґортарехъ [орцанна сихвеллачохъ, амма] лам-керстанаша и воь, тІаккха дарвеллачу Берсас МакІажара берриге а лам-керстанийн сакъдарш йохайо, иштта керстанийн сакъдар а, гуьржийн паччахьца⁵ хилла барт а бохош, цу кеппара гуьржийн паччахьан оьґІазло шена тІе а ерзош. Амма шина а дийцарехъ (уьш цхъанхъара ду)⁶ МакІаж⁷ билгалйоккху, МакІаж⁸ гуьржийн паччахьан а, килсан а Іедална кІел хилар»⁷. Куьйгайозанан чаккханехъ Берсанов Руслана яздо шен куьйгалхочуьнга: «ЮшаІ⁸, фольклоран говзанча тІекхача везар-кха

оцу вежаршна⁹, цара юьйцуцу сюжетера хаамаш бакъ я харц хилар таллархъама» [л. 3 об.].

КхоалґІа йоза, «Берса-шайх¹⁰ Абу-Муслим вер» (№14), цхъана кехат тІехъ ду (л. 4–4 об.). 4-чу тІехъ ю цуьнан цІе а, текстан 28 моґІа а; цуьнан вукху аґІон тІехъ – 23 моґІа а, паспортизацин хаамаш а. Текст хІоттийна Курчалой-эвлахъ Хуцураев Маттин (вина 1920-чу ш.) дешнаш тІера 1991-чу шарахъ¹⁰.

ДоялґІа йоза, «Берса-шайх¹¹ Абу-Муслим вер» (№2), цхъана кехатех лаьтта (л. 5), цу тІехъ ю цІе а, текстан 26 моґІа а, паспортизацин хаамаш а. Текст дІаязйина Курчалой-эвлахъ 1989-чу шарахъ Хуцураев Висхъаьжин (вина 1907 ш.) дешнаш тІера¹¹.

ПхоьалґІа йоза, «Берса-шайх» (№6), хІокхул хьалхарчу кехатан вукху аґІон тІехъ а, кхин а цхъана кехатан шина а аґІон тІехъ а ду (л. 5 об.–6 об.). ЦІе а, 29 моґІа а – хьалхарчу кехат тІехъ (л. 5 об.); шолґІачунна (л. 6) – 29 моґІа; цуьнан вукху аґІон тІехъ – 27 моґІа а, информаторх хаамаш а. Материал дІаязйина Курчалой-эвлахъ Хаджиев Абубакаран (вина 1888 шарахъ) дешнаш тІера 1987-чу шарахъ¹².

ЯлхалґІа йоза, «Берса-шайх (Дуча)» (№8), («Чоьбера схъяздина» аьлла, билгало а йолуш) шина а аґІон тІехъ йоза долу ши кехат ду (л. 7–8 об.). 7-чу кехат тІехъ цІе а, текстан 27 моґІа а бу; цуьнан вукху аґІон тІехъ (л. 7 об.) – 31 моґІа; 8-ґІа кехат – 31 моґІа, цуьнан вукху аґІон тІехъ (л. 8 об.) – текстан 25 моґІа, ткъа иштта информаторх хаамаш а, Берсанов Русланан билгалдахарийн материал а ю. Материал схъязйина Берсанов Русланан дас Берсанов Увайса Солтаханов Чоьбин (вина 1827 ш.) дешнаш тІера, дІаяздина 1997-чу шарахъ¹³. Таьххьарчу кехат тІера (л. 8 об.) вай доьшу: «Берсанов Увайса (Селима) схъяздина Солтаханан Чоьбин дийцар тІера. 1937 годехъ¹⁴ хезна тезетахъ Чоьбас дуьйцуш. И дуьйцуцу шарахъ Чоьбин бІей итт шо ду олуш хезна Увайсна. Берсанов Руслан, 1970 ш.в. Схъяздина 1997 ш.». Аьрру аґІон тІехъ кхин а цхъа йоза ду: «ЮшаІ, хІета Чоьба 1827 шарахъ вина ма хуь-

⁹ Кхузахъ вуьйцург ву Ботукаев Андарбек Сайдхасанович (вина 1946 ш.) а, Ботукаев Майрбек Сайдхасанович (вина 1949 ш.) а.

¹⁰ Копия авторан архивехъ ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Ч. 14. Л. 1–1 об. (4–4 об.).

¹¹ Копия авторан архивехъ ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Ч. 2. Л. 1 (5).

¹² Копия авторан архивехъ ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Ч. 6. Л. 1–2 (5 об.–6 об.).

¹³ Копия авторан архивехъ ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Ч. 8. Л. 1–2 об. (7–8 об.).

¹⁴ Текстехъ иштта ду: нийса ду – шарахъ.

¹ Копия авторан архивехъ ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Ч. 9. Л. 1–2 об. (2–3 об.).

² Аьлча а, Хунзахан элан я Суракъатийн доьзалера цхъаь.

³ Оха текстехъ ялийначу кхечу кепача, Муцал Іаьндийн тхьамда хилла, Берса жІайн элах нийсонца латарна дуьхьало ца йина цо, цул тІаьхъа цушиннан доттаґІалла а тасаделла.

⁴ Аьлча а, цу дийцаро бахарехъ, Берса-шайх ша маваддара МакІаж⁴ дІакхочу. Кхин яккхий башхаллаш ца го хІокху кепехъ а.

⁵ Кхечу кепача таллам бича, цу тІе а и ший кеп цхъана информаторо ялош хилар тидаме а эцча, Берса-шайх Цюьнтара юхавар а, гуьржийн мозґІарийн дар-лелор цо гучудааккхар а, и бахъанехъ иза МакІаж⁴ вахар а информатор вицвелла юкьахдисина лара доґІу.

⁶ Кхузахъ вуьйцург информаторан да ву, Ботукаев Сайд-Хьасан, вина 1897-чу шарахъ.

⁷ Болчу хаамашца, XVI бІешарахъ СуракъатґІар а, Каетин паччахьаш а гуттар а хилла Чебарла шайн куьйга кІел ерзо лаам болуш, схъагарехъ, иза доьзна хилла хила а тарло цигара бахархойн цхъа дакъа керста динехъ хиларца [1, 157, 158, 267, 342 аґІонаш; 2, 11 аґІо; 3, 356 аґІо].

⁸ Айдаев ЮшаІ Айдаевич (1938–2004) – Илманча, филологин Илманийн доктор, профессор.

лу, и билгал хилла стаг ву. Дена дагавогIу иза [л. 8 об.].

ТIаьххьарлера кехат (л. 9) – тетрадан мужалтан чохьара дакъа ду 22 могIа болуш, хаттарш а долуш¹. Текст 12 декъах лаьтта:

1) Берса-шайх кхузткъе кхаа шарахь я 66 шарахь ваьхна².

2) Берса-шайхан 6 ваша хилла³.

3) Берса-шайхан шиъ кIант хилла⁴.

4) Берса-шайхан пха Цюьнтаран коьртера Бена а, Гунойн дукъ тIера Куьрчала а кхочуш хилла.

5) Нохчмахкара гIуллакх Берса-шайха тIаьхьа бIо боцуш къастош хилла.

6) Берсан дош туьрал нуьцкъала хилла.

7) Берсас ехначу хIуманна ненан вежаршка хIан-хIа алалуш ца хилла. Цо элира олий я цо ехале дIакхосса еза я дIаяла еза аьлла цара. Амма ца лахь, наб кхеташ ца хилла.

8) Берса-шайха цхьана стагана дуьхьал цхьа стаг кхачор нисдина Нохчмахкахь⁵.

9) Цеций дан Буьной балийна цо Нохчмахка⁶.

10) ГIенташ Хунзахера кегдина Берсас⁷.

11) Курчалой-лам тIехь **вархI шарахь кый-сам** латтийна Берсас.

12) Куьрчалахь **вархI лаьттан мара бина** Берсас, бIе чардакх дина, 9 гIала йобгIна.

Кехатан чаккхенехь хIаратекстю: «ЮшаIций⁸, ИсмаьIалций⁹ дийцаредан деза».

ШолгIа куьйгайоза, «Берса Наиха вахар», шина а агIорхьа йоза долу цхьа кехат ду (л. 1–1 об.); А4-форматан кехат, кириллицехь куьйга яздина, абзацаш яц, нохчийн маттахь. Хьалхара кехат тIехь цIе а, текстан 29 могIа а бу; вукху агIор (л. 1 об.) – 23 могIа, информаторх хаамаш,

¹ Копия авторан архивехь ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 9.

² Схьагарехь, кхузахь дуьйцург беттан (66) а, маьлхан а (63) шераш ду.

³ Берсанов Руслана боху, бакьдерг аьлча, Берса-шайхан вежарий ца хилла. Цунна хетарехь, кхузахь буьйцуьш цуьнан тайпанан вежарий Курчалой а цуьнан ден вежарий бу.

⁴ Церан цIераш хилла Аьрсмик а, ТIурло а.

⁵ Кхузахь дуьйцург чIир екхар ду.

⁶ Нохчмахкахь ун иккхича, кхузахь бехаш болчу Чебарлара Бунахойшка гIо дехна Берса-шайхо, тIаккха цара цацанаш дан далийна дама-ахьар царх чекхдаккха, санитариян хьелаш ледара хиларна кхузахь иккхинчу оцу камгарна дуьхьалоан Iалашонца [3, 223–225 агIонаш].

⁷ Нуцалийн (элийн) гIант-таж ду дуьйцург.

⁸ Айдаев ЮшаI (лаккахь хьовса).

⁹ Мунаев Исмаил Булачиевич, вина 1949 шарахь, Илманча, фолклорхо, филологин Илманийн кандидат.

талламхочун билгалдахарш. Материал дIаязийна 1997-чу шарахь ЦIе-Веданара¹⁰ вахархочун Элиханов Абуезедан (вина 1925 ш.) дешнаш тIера. Кехатан вукху агIон тIехь чаккхенехь йоза ду: «Зорботоьхна кеп дIаелла Айдаевга а, Джамалхановга а»¹¹.

КхоалгIа куьйгайоза, «Берса-шайх жимал-лехь», абзац йоцуш, цхьана кехат тIехь, кириллицехь¹², нохчийн маттахь язйина текст ю. Материал дIаязийна Марзой-Махкара 1920-чу шарахь вина волчу Сайдалиев МукIалин дешнаш тIера 1987-чу шарахь.

ДобалгIа куьйгайоза, «Берса-шайхо дин тIезар», №1 йолу, Куьрчалахь дIаяздина Ботукаев Сайд-Хьасана (1897 ш. вина) дуьйцуш 1977-чу шарахь Курчалой-эвлара Берсанов Мохьмада Увайсовича цхьана кехатан шина агIон тIехь, и схьаяздина Берсанов Руслана электронни гIирса тIе. Материал цхьана кехат тIехь ю (А4-формат), кириллицехь нохчийн маттахь язйина ю, цIерах а, текстах а лаьтта¹³.

ПхьобалгIа куьйгайоза, «Стелий, Йардий», 1994-чу шарахь дIаяздина Берсанов Руслана вевзашволчу нохчийн Иелимстеган Бициев Яхьйа-хьаьжин (вина 1900 ш.) дешнаш тIера Ялхой-Махкахь¹⁴. Материал дIаязийна цхьана кехатан шина агIон тIехь (формат А4) куьйга, кириллицехь, абзацаш йоцуш, нохчийн маттахь. Хьалхара кехат тIехь цIе а, текстан 7 могIа а бу, шолгIа цIе «Шун хIомтор» а, текстан 19 могIа а. Вукху агIор – 22 могIа а, хаттарш а: «Схьагарехь, турпал-вежарий – уьш тIедеьначу маьIнехь турпалхой бу. Йарда а, Стела а – ламкерстанийн деланаш. Ког-кортий – «деланийн» кхача (шакъ-аьстина даар). Алмаз – ешаш я кхечу кепара боьхна ницкъаш (гIийла-миска йоI я зуда юьйш хилла цара, схьагарехь)» [л. 1 об.]. Попов Ивана XIX бI. билгалдаьккхина: «Оцу юьртана [БелгIата. – 3.Г.] юххехь ши барз бу: Стелла а, Ерда а; БелгIатоша дийцарехь, цу баьрзнашна ламазаш деш хилла мацах хьалха кхузара халкъ [4, а. 19]. Стела (Сиэла) а, Йарда (Ерда, Эрта, Юьрда) деланех йобзна топонимаш а, херцарш а карош ю ерриге Нохчийн Республикахь, иштта Нохчмахкахь а. Масала, Гуьнахь (Лакха а, Лаха а Эрта, Стелайн басы),

¹⁰ Копия авторан архивехь ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 1. Д. 2. Ч. 2. Л. 1–1 об.

¹¹ Айдаев ЮшаI а, Джамалханов Зайнди а (1922–2014) – филолог, педагог, поэт, гочдархо.

¹² Копия авторан архивехь ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Р. 2. Л. 1.

¹³ Копия авторан архивехь ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Ч. 1. Л. 1 [эл. текст].

¹⁴ Копия авторан архивехь ю: АЗАТ. Ф. 7. Оп. 1. Д. 1. Ч. 3. Л. 1–1 об.

Билтахь (Ерди тIе), Цечу-ахкахь (Ерди тIе), Оьрзуме-кхаьллахь (Ерди-чу, СиэлиэтIа), Хьев-хахь (СиэлтI а, Ердиэ тIа), Зингалахь (СиэлиэтIа), Мушечухь (ЕрдетIа), Мийлиэхь (СиэлтIа), Уь-шнахь (Сиэлинг), Хьелдихь (Юьрда ара), Кхокха-да (Юьрда Iин), Зумсахь (СиэлтIуниэ, СиэлиэтIа), Чиннахахь (Сиэлин лам), Гаьттин-кхаьллахь (Юьрдача хьевха), и дI.кх. а [5, 15, 22, 51, 54, 82, 101, 110, 179, 183, 191, 195, 201, 214, 289, 341 агIонаш].

Берса-шайхан дахар кIезиг теллина ду, цундела шена тIе кьаьсттина тидам бохуьйтуш а Илманчийш. Оха биначу талламашца нийса догIуш, «Берсан терахь» тептар тIера хаамийн талламбаран бух тIехь оха билгалъяьккхина и шайх ваьхна хан: 1561–1624 шераш.

Курчалойх схьаваьлла Дуча (я Берса-шайх) дуьнен тIе ваьлла 1561-чу шарахь Гуьна юьртахь шен ненан доьзалехь. 1576-чу шарахь дуьйна цуьнан цIеяхна тIеман хьуьнаршца билгалваьлладу кьонахчун санна Нохчмакхана коьртехь а хилла иза. 1577 шарахь тIаьхьо, шен цIарах Берсан лам аьлла наха билгалбаьккхинчу лома тIехь, хинволчу шайхо тIеман тасадаларехь вийна Абу-Муслим, ткьа иза, оха бинчу талламашца, Iеламстаг, динан хьехамча, кьеда а волу Зайнал-Iабди ву, нохчаша шех Гада-шайх олуш хилла а, МакIажыхь дIавоьллина а ву. Дучас Ислам-дин тIелаьцна, Берса боху цIе а тиллина шена, тIаккха шен халкьана юькье дин даржоран дар-лелор дIадолийна цо. 1584-гIа шо тIекхочуш ерриге а Нохчмакха бусалба дина ерзийна цо; 1598/99 шерашкахь – Чебарла; цул тIаьхьа дукха хан ялале – Нашха а, цигахь массарел хьалха бусалба дин тIеэцна Мехк-Кхиэлан декьашхоша а, тхьамданаша а.

Вай дуьйцучу куьйгайозанаш тIера цхьаболу хиламаш, дийнна могIанаш оха далийна тхешан монографи тIехь: Тимирболатан Дучин, я Берса-шайхан, дар-лелор гойтучу дакьошкахь [1, 157–241 агIонаш].

КхидIа – «Берсан терахь» тептарна юкьадалийначу куьйгайозанашкара комментареш а, абзацаш а.

БЕРСАН ТЕРАХЬ. Тимирболат Темболатан кIант хилла. Цуьнан хIусамнана Чилла хилла. Церан доьзалехь дуьнентIе дала дезаш бер долуш, Тимирболат валар нисделла. Цуьнан валарна бехке наха цуьнан [тайпанан] вежарий лерина. Цара араяьккхина шен цIа яхийтина Чилла. Цуьнан шен цIахь кIант дуьнен чу ваьлла, цунна цIе ненахоша Дуча тиллина¹. Чиллин да Гуно хилла².

¹ Дуьйцушдерг 1561 шо ду.

² Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 1.

Дучин³ ненан да аьтто болуш, хьал долуш стаг хилла⁴, цуьнан ненан вежарий доьналлица буьйцуш нах хилла⁵. Дуча жималлехь Гуьнахь ненаца ненан вежарий болчохь кхуьуш хилла, ненавежарий цунах, цуьнан хьунарех а баккхийбеш хилла. Цара, цхьацца кьийсамашна юкьавуьгуш, хьоме велахь а, хIуманыхь кхоош ца хилла Дуча.

Цкьа Гуьнарчу стага, нана елла йисина чайтаIаш⁶ караIамийна, берех лотуьйтуш, ловзуьйтуш лелош хилла. Цхьа бер цхьана чайтаIах лотуьйтуш, наггахь долу бер а, чайтаIна дуьхьал латалуш ца хилла, амма Дучас чайтаI эшош хилла, тIаккха ненан вашас ши чайтаI латийтина Дучех, и шиь Дучас эшийна. ТIаккха ненан вашас кхоалгIаниг тIехецна, кхаанций а хьерчаш воллуш хилла Дуча, тIекхачначу ненан дена гина кIант кхаа чайтаIах, дегIан шел яккхий кхиьна йолчу, леташ воллуш. Ненан дас аьлла гуношка: «КIентий, вайн йиша араяьккхинехь а, цуьнан да шаьш вийнехь а, курчалаша, и аш чайтаIашка вейтахь, и вуьтур вац вайна, цуьнан дай бевлла, бекхам бан богIур бу уьш, дIаяха и акхарой, вита и кIант; [иза] ша волчарна а, вайна а беркате хир ву. Кьонах хила хьаьхнарг кьоьнах цахуьлуш вуьсур вац, кIилло хила хьехнарг кIилло ца хуьлуш вуьсур вац, дакьазвала хьехнарг дакьаза ца волуш вуьсур вац. Кьонах хила воьгIна кIант ву и, цу хуьнарца и кхиахь, дика накьост хир ву и ненахошна а», – аьлла цо⁷.

Цу заманыхь бераш аттачу балха бохуьйтуш хилла, Анзадар моллина хуььжарчу пеш яго балха нисвелла и⁸. Анзадар моллина хаадела Дучина Илма гIоли хууш хилар шен дешархошначула, тIаккха Анзадар имама Дуча Дербенте (кхечанхьа – ГIазгIумка. – 3.Т.) вигна цигара воккхачу шайхана гайта. Цо Анзадар шайхе...⁹ иза деша ша волчу вайта аьлла, тIаккха Анзадар шайхо шен нене хатта (пурба даккха. – 3.Т.) вахийтина Дуча¹⁰.

³ Кхузахь а, кхидIа а Берса боху цIе оха Дуча бохучуьнца хуьйцу, хIунда аьлча ша бусалба дин тIеэцале и цIе хилла Берса-шайхо лелошьерг.

⁴ Кхечу йозанашкахь: «Дуча ненахошца Гуьнехь кхиьна хилла, цуьнан ненан да доьналла долуш, лараме стаг хилла, гунойн тхьамда хилла и» [Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 5 об.].

⁵ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 4.

⁶ ЧайтаI (чантал) – чен кIорни.

⁷ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Р. 2. Л. 1.

⁸ Дуьйцушдерг 1569 шо ду [3, а. 163].

⁹ Дучас Ислам-дин тIеэцарх йолчу текстан цхьа дакьа юкьарадаьккхина, хIунда аьлча цуьнан чулацам нийсса бIостанехьа бу коьрта хаамашна. Цул сов, кхечу йозанашца, масала, И. Поповн, Берсас ГIазгIумкахь дешна [3, а. 163–164].

¹⁰ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Ч. 1. Л. 1.

Къонахийн кыйсамашкахъ даима тоблаш хилла Дуча. Ялхой-Махкахъ вехаш-Іаш ялх ваша хилла, турпал вежарий олуш, нуьцкъала, шайл андий нах боцуш Нохчмахкахъ. Дучас царах жимахверг кыйсамашкахъ эшийна хилла, юха цара, и ла ца делла, хъайн ялх ваша а валош, шайх лата вола аьлла цуьнга. Дуча ша вахана царна дуьхъал, цо аьлла цаьрга: “Со дуьххъара летар ву шух цхъаннах, сан вежарий шух лата эхъ хеташ бу, шайн **цѐ южур ю гийлачу нахах латахъ бо**хуш, орцах лечкъина бу. Аша со эшавахъ, цхъацца орцах ара бовлуш, летар бу боху цара”. Тіаккха турпала вежарех **гийланиг летта Дучех. И эший**ча, Дуча, орцах вахана, духар хийцина, шолгачух летта; иштта, уьш Іехабеш, массерах летта Дуча турпала вежарех. Вежараша аьлла, таррашца верваккхарех лата деза вай аьлла. **Тіаккха Дучас аь**лла, ша цхъаь вара шух леттарг, эшахъ, таррашца летар ду аьлла. Тіаккха вежарша барт бина, шаьш даллалц Дучица гергарло-доттагІалла лело, “**тур**пал вежарша майра кІант вийна бохуьйтур дац оха” – аьлла¹.

Гуношлахъ пхийта шо кхаччалц хъалакхиина Дуча². Дучин ден [тайпанан] вежаршна хезна Тимирболатан кІант майра, доьналлица кхуьуш ву аьлла, цара эвла юккѐ мунда хІоттийна. Дучас мунданна доггах пха тоьхна, – хаьа аьлла. Карзах-бевлла вежарий, иза-м хъаха вац шен дена динарг дуьтур долуш аьлла, Теркан йистте кхелхина бахана вежарий. Шен пхийтта шо кхаьчча (1576 ш. – 3.Т.) Куьрчала шен **цІа веана Дуча, юьрта охъа**хиьна шен ненаца кхиьна ваьлча³. Куьрчалахъ вехаш Іаш... гонахарчу ярташкахъ майраллица нахала ваьлла хилла и.

Цхъана дийнахъ, и ламкерсталлехъ⁴ волчу хенахъ цуьнга хабар кхаьчна, гуношна тІе къунах летта аьлла (1576 ш. – 3.Т.). Къунах, хъаннийн кІоргенара варшашкахъ баннийн ярташкахъ Іан Іаьш, наг-наггахъ, шайн меттиг баьлча, тайпанийн ярташна тІелеташ, верас воцу нах хилла. Цу шарахъ **Гѐра бохучу гунойн цхъана гаран хъал**хара стага хъаннашкахъ, леха а лобхуш, бойъуш, бохош баккхий бохамаш бина хилла къу-нахана. Шайна диначунна бекхам бан лиьна, массо баннийн ярташкара гулбелла, Гуношна тІелетта уьш. Гуноша шайн йишин кІант кхоййна, хІетахъ жима хилла и. Амма шена и бохам хезча, шен чехкачу говрана тІехиьна, Гунойн дукъ тІе ваьлла хилла йишин кІант. Охъахъаьжча, буьрса леташ байна цунна ненан вежарий. Ша тІекхаччалц ца Іаш, **говрахъ ма-йюьдду, воьдушшехъ, пха бетташ хил**

¹ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 5 об.–6.

² Дуьйцушдерг 1576 шо ду [3, а. 231].

³ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 1.

⁴ Ламкерсталла – керста-дин, делазалла.

ла цо мостагІашна, **амма и тІекхочучу хенахъ цун**на гина шен пхерчаша байъина Іохку мостагІий кхачабелла хилар. **Тіаккха Дуча, шен ненан ве**жаршца бехк лаьчна, меллаша динара воьссина, **Іинца юхавирзина. Ненан вежарех цхъаь цецваь**лла: “Ма тамашийна хІума ду хІара, вайн йишин кІант цакхачар гІоьнна”, – аьлла. Вукхо вьлла: “Ма шек ву со, и пхерчий ма дукха ду, уьш ма вайн йишин кІентачерах тера ду, церан кхетар лаг доллуче ма цуьнан говзаллех тера ду”, – аьлла шолгІачо. **Тіаккха цара жимха вахийтина Куьрча**ла, некъ хадощ, ладогІа, шайн йишин кІант цІахъ вуйла хъажа [аьлла], амма и дІакхаьчча, и цІахъ ца хилла. Араволуш, дуьхъалкхетта Дуча: цуьнан пхерчийн тІоьрмиг баьсса хилла. Тіаккха хиьна Гуношна, шайна гІодинарг **мила ву, шаьш кхаьб**на кІант эрна кхаьбна цахилар а. Гѐрас шайн йоІ-йише хабар дахъийтина, шен бажо йишин кІанте бигийтина бажа **цІа балабе, хъайн кІант сан жим**халлех хъалха а вита аьлла. Мехка гІуллакхна **оь**шур волу воІ кхиййна **ахъ аьлла. Иштта цѐ яха**на Дучин махкахъ. Кхиьна ваьлча, Дуча мехкан гІуллакхан векал вина хилла Курчалаша⁵.

Пхийтта шо кхаьчча Дуча кІентийн тобанца Анзада хІонс яккха вахана, цигахъ анзадошца латар нисделла церан (1576 ш. – 3.Т.). Дуьхъало еш болу Анзадой эшна богІуш хилла. Дучас гоьмукъ тоьхна вожийначу анзадойн тхъамдано⁶ дехар дина Дучега, шен **тІамах муьлхха а агІо ер**захъ, шен цхъаь бен воцу кІант **майра леташ гуш**волу, тІаме[хъ] ца вер. Амма тІамехъ цу кІанта Дучин доттагІ вийна. ТІом боьрзуш анзадойн тоба гора еьна, Дучас тхъамдин кІант, ша делла дош кхочушдеш, дийна витина, ши анзадо цуьнца дІавахийтина, тхъамдин кІантана тоьшаллина цІера нахана хъалха хІотта. ЦІа кхаьчна анзадойн кІант шен ден дена⁷ дуьхъал вахана, цо цуьнга хаттар дина, шен кІант **мичахъ ву, хъо муха ви**сина аьлла. Анзадочо дийцина хъал ша ма-дарра, тІаккха анзадойн шайхо шен кІентан кІанте аьлла: “Дош – дош долчу нохчочуьнца гергарло леладе, цо хъайн да вийнехъ а”. Иштта гергарло лелош хилла анзадойн шайхо, цуьнан кІентан кІанта а Дучица⁸.

Куьрчалахъ, майра кІант ву аьлла, цѐ яхана хилла Дучин, майраллица Курчалаша вийцина, махкахъ **цѐ яхана а хилла цуьнан...** **Иштта мах**ка бохам а, тІом а беьча, кхойкхуш хилла Дучега. ТІамний, къовсамний хъалха ваккха, нене воьхий, вуьгуш хилла. Иштта, Мехкан Кхеташонехъ Нохчмахкан **да хаьржина, нохчийн тхъамда лаьттина**

⁵ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 7–7 об.

⁶ Мухъаммад, Анзадара Юнус-шайхан кІант [3, а. 168].

⁷ Анзадара Юнус-шайх [3, а. 168].

⁸ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 4.

Дуча. Масийтгаза гІазгІумкийн шахъар яккха вахана, цигара бахамаш а, даьхний а дохьуш, веана хилла Дуча. Дуча вогу аьлча, шайн кІотарш дІатосий, лаьмнийн чІажжашка лечкъаш хилла суьйлий, иштта кхерам латтош хилла Дучас.

Анзадахь доттагІ хилла Дучин (Юнус-шайх. – 3.Т.), и дехаре вогуш хилла цуьнга Хунзахна тІе ца летарг совгІаташца. **ХІора паряхь Хунзахера а** (ДжІай. – 3.Т.), ГІазгІумкара а хІонсан метта кхаь боуйтуш хилла Дучина, и кхаь кетІан коьртехь боькьуш хилла, нах гулбой. Амма суьйлашна кІордийна хилла и хьал; **цара барт бина Дучина** дуьхьал эскар вовшах тоха. Къайлах Хунзахан дас¹ бІо гулбар кхайкхина, суьйлий бІо гулбан буьйлабелла (1576–1577 ш.ш. – 3.Т.). Амма Анзадан имама (Юнус-шайхо. – 3.Т.) аьлла: “Суна бархІ шо кхаьчча, вевзина и кІант, цуьнан ненан да, Гуьнара тхьамда², вара сан доттагІ, хІетахь цо эмалк говр шегга мал ца елча, **кІадийна, йийнера**, пхийтта шо кхаьчча, буй тухий, сту боьра цо. Дала дика дина стаг ву и, вайна кхаь дІабелча гІоли дара, и ша кхета там бу, и со волчохь КъорІа доьшуш хезна ву, со волчохь хьошалгІахь Іийна а ву”, – аьлла цо. Амма суьйлашна цуьнга ла ца доьгІна, бІо вовшахтоьхна, бекхамбан Куьрчала а, Цюьнтара а даьхний дало бахийтина³.

Дучина Бенара зуда ялийна [хилла]⁴. Цхьана дийнахь Дуча шен мехкан дозанашкахула чекхволуш хилла, цхьацца агІор дІасабахийтина шен нах. Мехкан хьоле ладогІа ша [аьлла], Цюьнтара, Бена а вахана...⁵. Суьйлий Куьрчала баха ца баьхна, [дозанехь йолчу] Бенара даьхний лачкъийна, боьлхуш хилла⁶. Бена невцалгІа ваханчу хенахь, Бена хабар кхаьчна, суьйлий, даьхний эцна, боьлху аьлла⁷. НевцалгІахь лаьтташ волу Дуча, динна [тІе]хьина, хаьккина дуьхьал вахана суьйлашна⁸.

¹ Тучелав Алибеков – Чопал-шовхалан ваша; Хунзахера (ДжІайра) «Абу-Муслим-шайх» [3, а. 170–171].

² Эскин Гуммалт – гунойн тхьамда [3, а. 159].

³ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 5 об.–6 об.

⁴ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 1.

⁵ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 4–4 об.

⁶ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 5 об.–6 об.

⁷ Кхечу йозанехь: «Цунна хабар кхаьчна Бенара, нохчийн даьхний даккха баьккина суьйлий аьлла. Цу дийнахь Дучас шен накъостий хьаннаш талла, лаьмнаш лардан мехкан вукху дозанашка бахийтина хилла; ша кІеззиг [йолчу] тобанца Бена даьхний лардираш муха Іаш бу хьажа вахана хилла. Амма, тІехвала бегІийла ца хетта, шен стунцахошка кхетта хилла. Цига тІедеана и хабар Дучина. Шен нах юрт ларьйан битина, Яьсси схьадолучу дуьхьал вахана Дуча суьйлашна. Суьйлийн тхьамда Абу-Муслим хилла – Хунзахара шайх» [Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 7 об.].

⁸ Кхечу йозанехь: «Дуча Бенахь синкьерамехь хилла, синкьерамехь угтар хаза йоІ, дика кІант а чІап-

Іин хадийна, Яьссин кІажахь дуьхьалваьлла Дуча царна, ...Яьсси схьадолучу Берсан ломе⁹. “Мила ву шун тхьамда?” – аьлла Дучас. Ша ву аьлла Абу-Муслима¹⁰. Хьалха ваьлла суьйлийн шайх Абу-Муслима: “Вайшиь летар ву, – аьлла Дучига, – амма сан дехар ду сан бІоне, **со кхуьнан карах валар** нислахь, даьхний дІаделла, Дуча дІавахийтар. Дуча ас вехь, вай и кхузахь дІавуллур ву, цуьнан нахе хабар тухур ду. Сан дехар ду, Дуча, хьоьга, хьайн карах со лахь, бусалба дин даржор нохчашна юккьехь, суьйлашна бакъонна сан метта имам хила а”¹¹. Дучий, Абу-Муслимий летта¹². Дучас вийна Абу-Муслим. Ша валале, шена чов хилча, цо Дучега аьлла: “Сайгара шайхалла хьоьга ло ас, хьо векал вин ас бусалба дин даржа[дан] нохчашна, суьйлашна а [юккьехь]”¹³.

Суьйлий, шайн имам оьций, дІабоьлху¹⁴. Дуча **цІавогуш, цецвуьйлуш церан бартах, вогуш хуьлу**¹⁵. Дуча, шен нехан даьхний эцна, цІехьа вогуш,

хелхар деш хилла. ЧІап-хелхар деш волу Дуча, цуьнан тІехьийза йоІ а хелхарца чІап-тІехула тесначу тІулга тІехула хелхарца довлуш, тІехйолучу бенойн зудчо тІехтоьхна Дучина, хьо кхузахь хелхавуьйлуш лаьтташехь, суьйлий, Бенойн жай, бажий эцна, боьлху аьлла. Дуча хелхарца чІап тІехула волушшехь, кхоссавелла, шен динна тІехиьна, **хаьккина дуьхьал вахана суьйлашна**» [Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 5].

⁹ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 4 об.

¹⁰ Кхузахь «Абу-Муслим» – ГІади-шайх [3, а. 179–181].

¹¹ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 6 об.

¹² Кхечу йозанехь: «“Цо со вер нислахь, ижу дІало цунна, ас и вехь, шен нене дІавуьгуьйтур ву вай и”. Цу латарехь, Дучас тур ластийча, Абу-Муслима дуьхьал тур лоцу, цуьнан тур кагло; Дучас шен накъосташкара тур эца бакъо ло Абу-Муслима. Иштта ялх тур галдалалц тарраш хуьйцуьйта Дучас Абу-Муслиме, амма вархІалгІа туьро Дучин тур кагдо» [л. 7 об.].

¹³ Кхечу йозанехь: «Дуча гина суьйлий, Дучин майраллех лаьцна хезна болу, даьхний Іаддитина, бевдда. Дучас, пха буьйлина, **тІаьхьахецна царна, церан тхьамда** вожийна. Цо ша валале аьлла, шегара тхьамдалла, шегара шайхалла а майрачу Дучега ло аьлла. Иштта суьйлийн тоба, нохчочунна Дучина тІаьхьахІоьттина, накъостий хилла, Хунзахера, Анзадара имамаша а Дуча шайн коьрта хилар бакъдина. Нохчийчохь дин даржо волавелла Берса. Дуьхьхара дин тІеэцна Берса-шайхан нанас, цуьнан хІусам-нанас а» [Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 4–4 об.].

¹⁴ Кхечу йозанехь: «Дуча шен махкахойн даьхний оьций, Бена вогу. Суьйлий, Абу-Муслим оьций, Хунзахе боьлху. Даьхний Бена дІадигча, Куьрчала цІа вогуш, наб тІегІоьртий, дІатевжа Дуча. ГІан-набарца цунна дуьхьалтуьйсу ша дин кхайкхо векал вина хилар, Абу-Муслимера шайхалла шегга дерзар а. Самаволуш, шен коьртехь цунна КъорІан, тур а карадо» [Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 7 об.].

¹⁵ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 6 об.

наб тІегІоьртина, БелгІатан дукъах дІатевжина¹. Самаваьлча, шен гІевлангахь КъорІан а, тур а карийна цунна. Цунна гІан-набарца дуьхьалтесна: “Ахь хъайн халкъалахь дин даржо деза”, – аьлла². Дучас шен цІа нене хабар доуьйту, ша, Дела цхьаь веш, дин кхайкхо воллу, шен декъа тІера кхо чкъор латта арадаккха олий. Нанас и кхочушдой, шен кІант цІа валаво, амма шен неІарехь цо хотту цуьнга: “Хъан хІун тоьшалла ду, сан кІант? Со-м теша хьоьх – нах тешар буй-те хьоьх?” – олий. Дучас, шен неІар тІера тІулга тІе ког талабой, и цунна чубоссабо. “ХІинца тийшин хьо, и тоьуш дуй нах тешо?” – олий. Цул тІаьхьа цо эвла юккъехь дІакхайкхад, ша шайх Берса ву, ша дин даржо воллу нохчашлахь олий. Ша хазачу КъорІанан мукъамца кхетор ду шу Дела цхьаь хиларх олий. “Амма кху КъорІанца суна БелгІатойн дукъ тІехь набарна тевжинчохь сайн гІевлангахь хІара тур карийна. КъорІанан мукъамца цакхетарг туьрца валаве аьлла бина хаам бу хІара соьга”³. Куьрчалара наха ладугІу КъорІане, цара дин тІеобцу⁴. Куьрчалара наха дин тІе эцна, шен ден [тайпанан] вежаршка хабар дахьийтина: “ЦІа дуьйла, аш дин тІеэцча, ас шуна гечдо аш динарг”, – олий. Ден [тайпанан] вежарий, дин тІеобций, цІа богІу⁵.

Берса, Нашхара мехкан кхиэлахоша (Мехк-Кхиэлан сийраш. – 3.Т.) кхайкхина, Нашха вахана. Цо кхиэлахошка аьлла: “Мича кхиэлана кхайкхина ша?” – аьлла. Кхиэлахоша хаьттина: “ХІун дин ду ахь кхайкхориг?” – аьлла. Берсас

¹ Кхечу йозанехь: «Билтан дукъ тІехь, наб тІегІоьртий, дІатевжа и» [Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 6 об.].

² Кхечу йозанехь: «Яьсси схьадолучохь тІекхаьчна Дуча суьйлашна. “Марша догІийла шу, сан мекара мостагІий”, – аьлла, вистхилла Дуча суьйлийн тхьамда-не. Суьйлийн тхьамда Абу-Муслим бохуш шайх хилла Хунзахера. “Хьо хьенан, мила ву?” – аьлла, вистхилла Абу-Муслим. “Со курчалойн кІант, Ціоьнтаран да ву”, – аьлла, вистхилла Дуча. Цигахь вовшакхлетта Дуча, Абу-Муслим а. Дучас Абу-Муслиман корта баьккхина, баьккхинчу корта аьлла: “Сайгара шайхалла хьоьга дели ас”, – аьлла. ЦІа вогІуш Билтан дукъ тІехь, наб еана, дІатевжина хилла Дуча. Самаволуш, шен коьртехь тур, КъорІан а карийна цунна. Цул тІаьхьа дин кхайкхо волавелла Берса Куьрчалара дІа массо Нохчмакхалула» [Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 5].

³ Кхечу йозанехь: «Ша самаваьлча, цо цІа хабар дайитина шен нене: “Хъайн декъа тІера кхо чкъор латта арадаккха”, – аьлла. Нанас цо бохург дина, кхо чкъор латта арадаьккхина шен декъа тІера, шен кІант цІа валийна. Дучас, пхьоьхана нах гулбина, дІакхайкхийна: “Сан цІе тахана дуьйна Берса-шайх ю, со Нохчмакхакхь дин кхайкхо векал ву. Дин тІеэца резаволчо, тоба де, хІара КъорІан ду вайн даха, дерза а; резаволчунна – хІара тур а ду”, – аьлла» [Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 1 об.].

⁴ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 8–8 об.

⁵ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 1–1 об.

дийцина бусалба дин. Кхиэлахоша: “Суьйлийн дин ду ахь деьнарг. Вайна и мегар дац”, – аьлла, цІа вайитина. ХІара цІа кхаьчна валале, хабар схьакхаьчна: Куьрчалахь, Ціоьнтарохь а нах ловзарш деш карийна Берсина. Берсас хаьттина шен доттагІчуьнга Ціонтарочуьнга: “ХІара хІун ду?” – аьлла. Ціоьнтарара доттагІчо аьлла: “Ціоьнтарара, Куьрчалара а нахе хабар кхаьчнере, хъан корта баккха сацам бина Кхиэло (Мехк-Кхиэло. – 3.Т.) аьлла. Хьо кхин юхавоьрзур вац, хъан Нашхахь корта боккхуш бу аьлла. ТІаккха нах хьербевлира, соьга уьш сеца ца лора. Уьш тешнера цу къамелех”. “Мила висира тешаза?” – хаьттина Берсас. Ціонтарочо ша висира аьлла. “Кхин мила висира?” – хаьттина. Ціонтарочо: “Хъан нана йисира”, – аьлла. “Кхин мила висира?” – аьлла. “Хъан зуда йисира”, – аьлла. Цул тІаьхьа Берсас дІакхайкхийра массо нахе тобадар, Гумса чулаьхкина, ламаз эцар шена гуш, цаэцначун ша корта боккхура бу аьлла. Юха а нахе тоба дайтина, дехаре вахана и мехкан кхиэлахошка, дин тІеэца аьлла. Цара оьцур дац аьлла. ШозлагІа вахана дехаре, юха а оьцура дац аьлла. КхузлагІа воьдуш, новкъахь Нашхахь гІопан тоьланна (тІулгийн тархашна юккъехула дехьаволу меттиг, ков, хьех. – 3.Т.) боьбтина тІулгийн пен гина цунна. Берса и пен вовшаккхана воьлла, уггар жима тІулг схьабаккхалуш ца хилла. ТІаккха, шена оьгІазвахана, воьжна Іуьллуш хилла Берса. Цунна наб озийна, набарца дуьхьал тесна: “Ахь ийзориг тІулг бац хьуна, ахь ийзо тІулг кху дуьненан доьалгІа дакъа ду хьуна, и Нашхара бахархойн Іесаллин доьалгІа дакъа ду хьуна. Уьш Іесаллех баха хьалхе ду хьуна. Дин дуьхьхьара Нохчмакхакхь чІагІдан деза хьуна”, – шегга бохуш, гІан гина Берсина. ТІаккха, юхавирзина, шен цІа вогІуш, цо гІарол[ла] хІоттийна ЧІебарла[хь], ша цІа веана, вархІ шарахь вархІ баттахь а (1577–1584 ш.ш. – 3.Т.) дин чІагІдина ДегІастанахь⁶.

Стела бохуш, Йарда бохуш делан хьесапаш лелла нохчашлахь. Стелана шун хІоттораш, Йардана⁷ шун хІоттораш бохуш, бекъалуш хилла нохчийн нах. Ялхой-Махкахь эзар кІуьрнах пхи бІе Ярдана шун хІоттош хилла. Оццул Стелана а шун хІоттош хилла. Иштта кхечу ярташкахь а хилла.

Шун хІоттор. Тоьллачу даарах хилла уьстагІан ког-кортий, нелан ког-кортий. Йардана шун хІоттораш Ярдан лома боьлхуш хилла, ког-кортий охьа а дуьллий, цІа богІуш хилла. “Вайн делана эхь хетар ду, – олий, – юучух кхетта, вай

⁶ Дуьйцушдерг Нохчмакхакхь Ислам-дин даржорах ду [Ф. 7. Оп. 1. Д. 2. Ч. 2. Л. 1–1 об.]. Дуьззина дуьйцу – тхан монографехь: [3, 204–208 агІонаш].

⁷ Текстехь шина кепара яздо и дош: Йарда а, Ярда а, – уьш оха хийцам боцуш дуьту.

хилча”, – юха шолгIачу дийнахь хьовса боьлхуш хилла.

Нагахь ког-кортий, дууш, дIай-схьай кхийсинехь, “вайн дела Йарда оьгIазвахана” олий, юьрта а богIий, Алмаз¹ дуьйш хилла. Цуьнан цийца хьасталой, бехказбовлуш хилла, шайна гечдайта; нагахь ша ма-ярра куьг Iоттаза хилахь, шуьнахь вайн дела оьзда ваьжжа олий, сту буьй, ловзар деш хилла, Йардина хастам беш. Вовшашна тIехтухуш хилла, шун дела кхаа шарахь оьгIазе ваьжна бах олий; я шина шарахь оьзда ваьжна тхан дела олий, дозалла деш хилла. Иштта Стелина шун хIоттош хилла.

Шун хIоттор йоккха IалаIожа хилла, цкъацкъа вовшашца дов долиий, вер-ваккхар нислуш хилла царна юккъехь. Берса-шайхас цхьана дийне хьежаш латтош хилла и хьал, амма цкъа хабар кхаьчна цуьнга, цигахь вер-ваккхар хилла Йардина, Стелина шун хIоттош наханна юккъехь аьлла. Берса-шайхан доттагIий, турпал-вежарий (Ялхой-Махкахь эвла йистехь Iаш волу вархI вашаша²), шаьш хьаьнгахьа оза деза хууш бац олий Берса-шайх, ша вогIий, схьакочу. ВархI вашас шайна хуург дуьйцу. Юьрта боьлхий, нах гулбой, къастамбан хIутту Берса-шайх: Йардина шун хIотточара шайниг дуьйцу, вукхара – шайниг дуьйцу. Берса-шайхо дIакхайкхад: “ХIоьттинчу хьолана барт бан нуьцкъала бац шун деланаш. Бусалба дин деза шуна къастам бан, – олий. – Амма и тIеэца лууш воьчунна сан тур оьшу, и ас баттара доккху”, – олий, тур баттара доккхий, царна юккъе лавттах дугIу цо. ТIаккха дин тIеобцу Ялхой-Махкара наха. Ша юхавирзича, Стелан, Ярдан ломара бIарлагIаш йохайо цо а, турпал-вежарша а³.

Иштта дин тIеобцу массо тайпанаша Нохчамахкахь, Гуной боьчучара. Гуношка, шен ненахошка, иштта ала йиш йоцуш, хьоьстуш, тIеэцийта гIерташ хилла Берса дин. Амма цара цуьнга олуш хилла, хIара яй чохь йолу нал йиьна девлча, тIеобцур ду олий. Амма цхьана дийнахь веана Берса ненахошка дехаре, дин тIеэца аьлла. Цара хьалхалерниг аьлла, амма церан зударша тIехтоьхна царна: “Махко лоруш йишин кIант ву шун, дерриг адамо тIеэчна дин, шу доьччара. Эхь ду иза”, – аьлла. Гуноша: “И схьакхачале, хIара яй биьна, тIеобцу оха”, – аьлла. Амма уьш яй баккха кхиабалале, схьакхачьна, Берса тIехIоьттина. ТIаккха, эхь хетта, и яй Iинах чуIанийна, дин

¹ Алмаз – туййранашкара хIума ю, лекхачу дегIехь, дегIа тIехь дуькьа чохь долуш. Къаьстгина билгалдоккху зуда-алмаз. Уьш боккбал а хилла бохуш дуьйцу цхьаболчу наха [6, 17–19 агIонаш].

² ХIокхул хьалха и вежарий ялх хилла аьлла хьехабо.

³ Ф. 7. Оп. 1. Д. 1. Ч. 3. Л. 1–1 об.

тIеэчна Гуноша. И меттиг Яй Iанийна меттиг олуш йу⁴.

Берса-шайхо Нохчмахкахь дин кхайкхийначул тIаьхьа Анзадан имам къена шайх [Юнус] веана ЦIоьнтара мехкан къаной гуллучу (1592 ш. – 3.Т.) дехарца, Берса-шайх Хунзахан харц элий бохо⁵ ваийтахьара аьлла, Абу-Муслим⁶ Берса-шайхан карах веллачхьана, Хунзахехь харц Iедал кхолладелла. Элий бу бохучу ЖIай наха хийзош бу бусалба нах аьлла. Абу-Муслима шегара шайхалла, имамалла а Берса-шайхе делла, цуьнан бен ницкъа кхочур бац уьш къарбан аьлла. Вовшакхетта, мехкан къаноша тIедиллина Берсина нийсояр.

Берса-шайх Анзада вахана, цигара ЖIай аракхийсина. Къена шайх [Юнус] шен дарже хIоттийна, Хунзахе вахана. Хунзахан гIопехь цунна дуьхьал веана ЖIай-элийн тхьамдин векал-стаг. Берсега шаьш хьан Iедална кIелдогIу, Абу-Муслима дина весет, Хунзах[ехь] имамалла хьоьга ло аьлла, кхочушдо шаьш аьлла. Берса-шайх боккхачу ларамца, валийна, ЖIайн гIанта⁷ хаййна цара, цунна той хIоттийна. Берса-шайхо, ша юхавоьрзуш, тIедиллина жIайшна шаьш махках ваьккхина Абу-Муслиман шича ГIовсат махка витар. Цара: “Иза ламкерстанаша лаьцна ву, – аьлла, – цара цуьнах боккха мах боьху, иза тхоьга цIа валалур вац мах ца луш. Ваккха гIортахь, цара вуьйр ву и”. Берса-шайхо ГIовсат шайханна эца ахча гулдар тIедиллина Хунзахера, гондхьара бехачу нахана, элашна а.

Берса-шайх юха Нохчмахка веача, цунна хааделла ЦIоьнтарара нах⁸, тоба дина, бусалба дин тIеэчна а бохуш, МакIажа тайниг-делашна а⁹, жIара-бIогIамна а¹⁰ горахIитта оьхуш хилар. Берса-шайхо, нах гулбина, дIакхайкхийна, шал-

⁴ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 8 об.

⁵ 1578-чу шарахь Мехк-Кхийло, Суракь-ханан кIентан кIента дехарца, гIазийша хаддаза ДегIастанна тIелатаршдарх кхерамазалла тидаме а эчна, Iаьрштара дIа ЦIунте кхаччалц бIо вовшаш а тоьхна, Хунзахера шайх Абу-Муслим (я Тучелав) дIа а еккхийна, Хунзахера Iедалан урхалла юхадIаделла Суракьан тIаьхьенна. Амма Нохчмахкахь бусалба дин тIеэчначул тIаьхьа Берсин а, нохчийн а шайн бартахойх, СуракьгIарах, долу гергарло хийдаделира. 1592-чу шарахь, Анзадара Юнус-шайхан дехар кхочушдеш, Нохчмахкара Мехк-Къанойн кхеташоно сацамбира Берса малхбалехьа Хунзах къарьян вахийта [3, 208–212 агIо].

⁶ Кхузахь – Гади-шайх.

⁷ ЖIайн гIант – паччахьан гIант бохучу маьIнехь.

⁸ Шиначу хабаршкахь буьйцуш болчех цхьаберш бу кхузахь хьехошберш.

⁹ Тайниг-дела – истукан, идол.

¹⁰ ЖIара-бIогIам – керстанийн жIар.

хонаш лело мегар цахилар. Цонтароша¹, юха а тоба дина, чIагIо йина, кхин кхолга² гуьржашна³ ца даха.

Берса-шайхе юха а хабар кхаьчна, Хунзахера ЖIай-элаша Анзадар кьена шайх [Юнус] вийна (хьиджратан 1007 ш.: 1598/1599 ш. – 3.Т.), ГIовсат эца ахча ца гулдина аьлла⁴. Берса-шайх Хунзахе вахана, шеца накъостий эцна. Берса вар а хезна, ЖIай, шайн гIант дитина, бевдда, Iаьнда бахана. Берсас, Хунзахан имам кьеначу [Юнус-]шайхан (Анзадар) кIант хIоттийна, сикха Iаьнда вахана ЖIайшна тIаьхьа. ЖIайша Iаьндий Iехийна, Берса шу дайъа вогIуш ву аьлла, уьш гIевттийна Берсина дуьхьал. Берса-шайхас, Iаьндана, пхойш⁵ хIиттийна, гуо лаьцна, ша Iаьндачу вахана. Iаьндийн тхьамда⁶, цецваьлла, дуьхьалваьлла Берсана. “Хьо хIунда веана?” – аьлла цо Берсега. Берсас: “Со ЖIайшна тIаьхьа веана, уьш бакъо-не берзо я байъа”. Iаьндийн тхьамдано аьлла: “Хьо-хьуо ма ву. Уьш муха байъа воллу [хьо], уьш... шун дика лулахой лаьттина Iаьндашкахь ма бу”, – аьлла. “Со-суо веана, шу дуккха ду; шуна тIедужура [уьш ларбан], со тIамца, накъосташца, эскарца веанехъара; со-суо хиларна, сан уьш шун юьртахь лаха, байъа а бакъо ю. Уьш сан мостагIий бу, цара сан доттагI, кьена Анзадар, кьена шайх [Юнус], вийна. Цара Абу-Муслиман шича, ГIовсат, махках ваьккхина, – аьлла Берсас. – Шу царна тIехIиттахь, сан мостагIий хир ду”. Iаьндийн тхьамдано тIекхайкхина ЖIай-эла, цуьнга аьлла: “Берса-шайх, тIаьхьа бIо боцуш дин даржориг аьлла, цIе яхана майра кIант ву. Аш тхо Iехадо, и ша веана кхуза, со царех теша. И ша ву, аш цуьнца шайш къасто деза”, – аьлла. ТIаккха Берсас, леташ, корта баьккхина ЖIай-элин. Iаьндийн тхьамдано, шен имам вина, тIелаьцна Берса-шайх⁷.

Иштта, Берса цIа вирзича, ЦIоьнтарахь юха а хабар хезна цунна, ЦIоьнтарара нах⁸ МакIажа

жIара-дин а⁹, тайниг-дин а¹⁰, кхолга а лелаш хилар. ТIаккха Берсан собар кхачийна. Берса ша вахана цу стеган неIаре, мохъ тоьхна, араваьккхина, вистхила гIоьртина, амма иза туьрца тIекхоссавелла цунна. ТIаккха цо и тур тоьхна вийна. Оцу цхьана цIийнара кхин ялх стаг араиккхина, туьрца уьзуш Берсас байъина. Кхин цхьа а стаг вен ца дезна Нохчмахкахь.

Цул тIаьхьа (XVII-чу бIешеран 1-чу коалгIачу декъехь. – 3.Т.) Берса МакIажа вахана¹¹, тайниг-цIа чуьра¹² делан суьрташ ду боху тайнигаш аракийсина, жIара-цIийнара¹³ кхолг йохийна, керста гуьржийн молла цIа хьажийна, гуьржийн паччахь¹⁴, ша могуьitura дац Нохчмахкара нах лебар аьлла, хабар дахьийтина, юхавеана Берса-шайх¹⁵.

Цул тIаьхьа Нашхара дайша хабар дайитина, шайш реза ду аьлла (дин тIеэца. – 3.Т.). ТIаккха бахана бусалба нах Нашха, дин эцна. Нашхара цхьаболу нах дуьхьалбевлла дин тIеэца а, шайн цIур-дин¹⁶ дIахеца а. ТIаккха Берсас церан цIур-чоьнаш¹⁷, ламкерсталлин чарташ, килсаш а йоха а йина, бIаьвнаш ягаина. Иштта дин деана Берсас Нашха¹⁸.

Оьрсийн маттара гочдинарг Бурчаев Х.Х.

¹ Кхузахь – тайпанан нах боцуш, юьртара бахархойн цхьа дакъа ду буйцуруш.

² Кхолга – Троица.

³ Чебарлахь бара цигара нохчийн-керстанийн гIуллакхашка хьовсуш гуьржийн килсан епархин векалш.

⁴ Хьиджран 1007-гIа шо ду дуьйцург, и цхьанадогIу 1598/1599 шарца [3, 212–214 агIонаш].

⁵ Пхой – секхIадмашца пхерчий детта бIаьхой.

⁶ Текстехь вуйцуру Иаьндийн тхьамдин цIе Муцал хилла [3, 213 агIонаш].

⁷ Хьовса монографега: [3, 212–214 агIонаш].

⁸ Буйцуруш ЦIонтарой тайпа а доцуш (ЦIоьнтара, ша хIета Нохчмахкан туш хилла хиларе терра, масех тайпанан нахах юьзза хилла ю), ткъа ЦIоьнтарара цхьабо-лу бахархой бу.

⁹ ЖIара-дин – керста дин, жIарана кортатуху дин.

¹⁰ Тайниг-дин – идолшна-хIуьппIалгашна кортатуху дин.

¹¹ И хилам дIабахна 1598–1599 шарахь я цул тIаьхьа. Хьовса монографега [3, 214–217 агIонаш].

¹² Иесаллин, тайниг-делийн цIел я килс.

¹³ Керстанийн килс.

¹⁴ ХIетахь КIахой-махкана (вайзаманан Гуьржийчоьнна юкьабогIу) урхалла деш хилла паччахь Ленан Эскандар (Александр Леванович). Хьовса монографи тIе: [3, 214–217 агIонаш].

¹⁵ Ф. 7. Оп. 2. Д. 1. Л. 2–3 об.

¹⁶ ЦIур-дин, я ЦIув-делан дин, я Магос цIеран дин, – нохчийн къоман (хIетахь шен цIена Iадаташ дIатесна) шира монотеизм (зороастризм цхьа кеп). Хьовса: [3, 29–32, 219–222 агIонаш].

¹⁷ ЦIур-динан килсаш.

¹⁸ Ф. 7. Оп. 1. Д. 2. Ч. 2. Л. 1 об.

1. Яндаров А.Д. Мифы и предания чеченского народа / Сост.: А.Д. Яндаров, Г.В. Заурбекова, И.В. Бызов (Мутушев). М.: Орбита-М, 2010. Т. I. 351 с.
2. Иваненков Н.Е. Горные чеченцы // Терский сборник. Литературно-научное приложение к “Терскому Календарю” 1911 г. Владикавказ, 1910. Вып. VII. С. 1–224 с.; табл.: I–IX.
3. Тесаев З.А. Институт «Мехк-Дай» в истории Чечни (XVI – 1-я треть XIX в.). Грозный: АО «ИПК «Грозненский рабочий», 2019. 688 с.: ил., карт.
4. Попов И. Ичкерия. Историческо-топографический очерк / Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. IV. Тифлис, 1870. С. 209–231.
5. Сулейманов А.С. Топонимия Чечни. Научно-популярное издание. Грозный: ГУП «Книжное издательство», 2012. 726 с.
6. Чеченский фольклор / Сост., пред. и комм. Ш.А. Джамбекова. Грозный: Чечено-Ингушское издательско-полиграфическое объединение «Книга», 1991. 592 с.

CODE OF HISTORICAL MESSAGES «TARIH BERSAN» (TEXT AND COMMENTS)

© Z.A. TESAEV, R.U. BERSANOV

Academy of Sciences of the Chechen Republic, Grozny

Abstract. *The article discusses the joint code of manuscripts collected by R.U. Bersanov during personal research, as well as scientific expeditions of the Chechen Republic Academy of Sciences to collect materials related to the history of the personality of Bers-Sheikh (1561–1624) – nee Ducha Timirbulatov. The text received the general name "Tarih Bersan." Subject repetitions in the text are omitted, there are comments on individual details, and alternative versions from other lists are given in the footnotes on some manuscript claims. "Tarih Bersan" is a story of the missionary and socio-political activities of Duchi Timirbulatov, who converted to Islam in 1577 and took the name Bersa Sheikh. The main historical period covered in the text is the 2nd half of the 16th century.*

Key words: *Bers, Chechnya, the Caucasus, Chechens, Hunzakh, Ansalty, Tsontara, Cheberloy, Islam, Tavlins, Kazi-Kumukh.*

ТАЛЛАМ

НОХЧИЙН РЕСПУБЛИКИН ИЛМАНИЙН АКАДЕМИН
ИЛМАНАН-ДЕШАРАН ТЕПТАР

№ 1 (18), 2020

Грозный
2020

СОДЕРЖАНИЕ

НАУКИ О ЗЕМЛЕ

Геоэкология

<i>Абумуслимов А.А., Абумуслимова И.А., Хасанова М.И.</i> Организация и координация деятельности студентов при изучении географии	7
<i>Абумуслимов А.А., Абумуслимова И.А., Хасанова М.И.</i> Экологическое воспитание студентов в процессе преподавания географии	11
<i>Даукаев А.А., Даукаев Аслан А., Абумуслимова И.А.</i> Реки, родники и населенные пункты юго-востока Чечни	14

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Отечественная история

<i>Сайдумов М.Х.</i> Город Грозный – его роль в системе чеченской государственности (XX–XXI вв.)	17
<i>Тесаев З.А.</i> Рукопись Авторхановых (текст, комментарии)	23
<i>Тесаев З.А., Берсанов Р.У.</i> Свод исторических сообщений «Тарих Берсан» (текст комментариев)	27
<i>Хизриев Х.А.</i> Торговля чеченцев с казаками шерстяными и кожаными изделиями в период Кавказской войны	37

История науки и техники

<i>Гайрбеков А.Я.</i> Педагогическая деятельность Заирханова А.Н. как яркая страница в истории профессионального образования Чеченской Республики	45
---	----

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Конституционное право

<i>Сайдумов Д.Х.</i> Конституция Чечено-Ингушской АССР 1978 г.: общий обзор и некоторое сравнение с Конституцией Чеченской Республики 2003 г.	49
<i>Сайдумов Д.Х.</i> Соглашение об установлении границы между Республикой Ингушетия и Чеченской Республикой	55

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Языкознание

<i>Абдулкадыров А.Т.</i> Частотный словарь литературного творчества Магомед-Салаха Гадаева	57
<i>Альбеков Н.Н.</i> Образ литературного героя в творчестве Лечи Абдуллаева	62

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Арсалиев Ш.М.-Х.</i> Формирование профессиональной культуры будущих специалистов с использованием этнокультуры	66
---	----

СООБЩЕНИЯ

<i>Салгириев А.М.</i> Летопись об исходе чеченцев из Нахчувана (перевод и комментарии)	73
--	----